

Muziekgeschiedenis vanaf Griekse oudheid (1)

Summiere samenvatting van de e-mailwisseling tussen Marc van Delft en Imke Jelle van Dam.

Tekst: Imke Jelle van Dam

Marc, 30 juni 2016: Ik heb net een artikeltje/ beschouwing over muziekgeschiedenis geschreven. Misschien leuk om te lezen.

Imke Jelle, 30 juni 2016: De eerste 8 bladzijden heb ik (alvast) gelezen. Zeer interessant! Is het een idee het artikel in een feuilleton in de Euritmiekrant te plaatsen?

Marc, 1 juli 2016: Dat zou natuurlijk geweldig zijn! Ik denk dat het inhoudelijk voor veel mensen veel zou kunnen verduidelijken.

Imke Jelle, 31 oktober 2016: Mij staat voor ogen een ruime blik op de muziekgeschiedenis te gunnen, waarbij jouw tekst al een aardig overzicht geeft. Ik denk dat een systematische beschrijving van de muziekgeschiedenis plus voorbeelden voor velen interessant kan zijn, waardoor we ook kunnen leren met andere oren te luisteren. Graag wil ik voorts de muziekgeschiedenis verrijken met inzichten van Rudolf Steiner.

Marc, 31 oktober 2016: Dat lijkt me een prima idee! Bedankt voor het mooie voorstel!

Imke Jelle, 31 oktober 2016: Graag wil ik als startpunt de Griekse tijd nemen. Vanaf dat moment kunnen we ook de verdichting vanaf de kwint, de kwart en de terts in de huidige tijd vervolgen.

Marc, 1 november 2016: Inderdaad zijn die kwint-kwart-klanken van de Middeleeuwen als uitloper van het kwarten-tijdperk van de Grieks-Latijnse verstand-gemoedsziele-periode te zien.

Imke Jelle, 1 november 2016: Wat is historisch bekend over de muziek uit de Griekse tijd?

Marc, 1 november 2016: Er is van de muziek van de Griekse tijd maar heel weinig bekend.

Marc, 3 november 2016: Het bekendste Oudgriekse lied is het Seikilos-lied, het enige lied dat volledig is overgeleverd.

Imke Jelle, 3 november 2016: Fantastisch! Hier word ik helemaal blij van!

Imke Jelle, 20 december 2016: Wat mij bij ons gezamenlijk project voor ogen staat is dat het een ontdekkingsreis wordt, waarin de lezers van de krant meegenomen worden.

Imke Jelle, 20 januari 2017: Zelf ben ik al in de muziekgeschiedenis gesprongen. Eerst via internet. Voorts 2 boeken uit de bibliotheek gehaald en vandaag dat boek van Grout, dat je me aanriep, via boekwinkeltjes.nl besteld.

Imke Jelle, 26 januari 2017: Ik heb een begin gemaakt voor een ondersteunende pagina op internet met ondermeer muziekvoorbeelden.

Marc, 27 januari 2017: Ik heb nu de uitgeprinte website-pagina's gelezen over de muziek van de Griekse oudheid! Heel interessant! Ik krijg de indruk dat men ondertussen meer te weten is gekomen over de Oudgriekse muziek dan in de tijd dat ik op het conservatorium muziekgeschiedenisles had.

Inleiding

In de muziekwetenschap wordt dikwijls verwezen naar de Griekse oudheid, de bakermat voor de muziek vanaf de Middeleeuwen tot heden. Ook de euritmie knoopt hierbij aan. Om met het laatste te beginnen volgt hier een citaat van Rudolf Steiner:

“[Wat de Griekse cultuur betreft moeten we] heel zeker aannemen dat zang, het muzikale dus, recitatie of declamatie en ritmisch bewegen, danskunst, in eenheid met elkaar verbonden waren. Ze vormden samen werkelijk een harmonieuze eenheid. Deze danskunst was in feite de oudere vorm van euritmie. En als euritmische component maakte ze zonder meer – maar dat kan natuurlijk alleen met geesteswetenschappelijke onderzoeksmethoden worden onderzocht – deel uit van de Griekse eenheid van zang en recitatiekunst, al was het ook een wat andere vorm van euritmie dan de huidige, omdat natuurlijk alles aan ontwikkeling onderhevig is. Zodat deze euritmie zeker een rol speelt in de **muzikale beleving van oudere tijden.”** [*Dornach, 30 september 1920*]

Griekse oudheid op internet

Een klein verslag van mijn ontdekkingsreis. Ik ben op internet begonnen, omdat ik niets over de muziek uit de Griekse oudheid wist. Een kleine bloemlezing van wat ik daar gevonden heb. Eerst kwam ik terecht op historiek.net (*) van historicus Enne Koops: **‘De oude Grieken hebben een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de muziek. (...) Filosofen dachten na over de functie van muziek en de oudst bekende complete muzieksong is een graflied van Griekse oorsprong. (...) Ons woord muziek is afgeleid van het Griekse μουσική (musike). In deze term musike zit het woord muze, het betekende dan ook letterlijk: ‘de kunst van de muzen.’**

Vervolgens stuitte ik op een artikel, bestemd voor scholieren, geschreven door Roy Goorts en Frank Smolenaers: **‘Vrijwel alle muziek werd mondeling overgeleverd. (...) Wat maakt muziek in de Griekse Oudheid nu eigenlijk interessant genoeg om te onderzoeken? (...) Het is wel duidelijk dat de basis voor de Middeleeuwse muziek, en daarmee de basis voor onze muziek, in de oudheid ligt.’**

Overgeleverde Griekse muziek

Stichting Stilus schrijft op internet: ‘Muziek en dans namen in het leven en ook in de opvoeding van de Grieken een zeer belangrijke plaats in: alle feesten werden met muziek opgeluisterd, van de lyrische poëzie was de muziek een wezenlijk bestanddeel, muziekwedstrijden maakten deel uit van de meeste agonen [Grieks voor wedstrijden]. (...)

* Alle links zijn verzameld op www.euritmie.nl/muziekgeschiedenis

De meest opvallende verschillen tussen de Griekse en de moderne muziek zijn gelegen in het feit dat de Oudgriekse muziek geen meerstemmigheid in de moderne zin van het woord kende en in het feit dat zij over een veel groter aantal verschillende toonaarden beschikte dan de West-Europese muziek tot **het einde van de 19e eeuw. (...)**

Van muziekstukken bezitten we helaas slechts een twintigtal, merendeels fragmentarische, resten, waaronder enkele verzen (338-344) uit het eerste stasimon van Euripides' Orestes (op een papyrus te Wenen uit de 3e eeuw v.C.), twee fragmenten van Apollo-hymnen uit de 2e eeuw v.C. (op de muren van het schathuis der Atheners te Delphi), het vierregelige z.g. Seikilos-liedje, twaalf regels van een paean [loflied op Apollo] (op een papyrus in Berlijn, die nog vier andere muziekfragmenten bevat), drie aan Mesomedes toegeschreven hymnen en een christelijke hymne uit de 3e eeuw n.C. (op een papyrus uit Oxyrhynchus). De ontcijfering van deze resten heeft echter met vele problemen te kampen. De melodie werd genoteerd met letters van het alfabet, het ritme met een systeem van strepen, haken, boogjes en punten.'

Pythagoras

Pythagoras bouwde een monochord, bestaande uit een langgerekte klankkast waarover in de lengte een snaar gespannen is, met daaronder een beweegbare kam die langs een schaalverdeling geschoven kon worden. Als de snaar in twee gelijke delen werd verdeeld, verkreeg hij het reine octaaf (verhouding 1:2). Schoof hij de kam zo dat de snaar in vijven werd verdeeld met aan de ene zijde 2 delen en aan de andere zijde 3 delen, verkreeg hij de reine kwint (verhouding 2:3). Uitgaande van deze kwint berekende hij een stemming voor de toonladder, die een kleine 2.000 jaar, tot aan het begin der middeleeuwse polyfonie, in gebruik is gebleven.

Kwartentijdperk

Met zijn onderzoek naar intervallen sloot Pythagoras aan bij de kwint, het basisinterval van de voorgaande Egyptische periode, terwijl feitelijk de Griekse muziektheorie uitgaat van de kwart, hetgeen zichtbaar wordt in het toonsysteem dat gebaseerd is op het tetrachord, steeds vier noten, waarvan de twee uiterste als hoekstenen altijd op kwartafstand van elkaar staan.

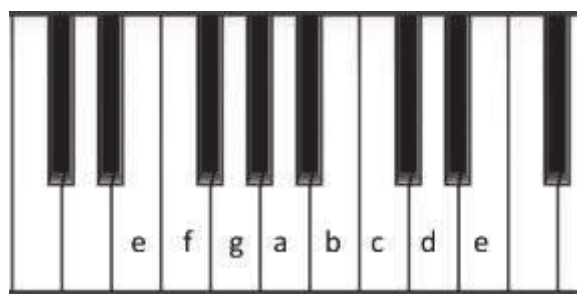
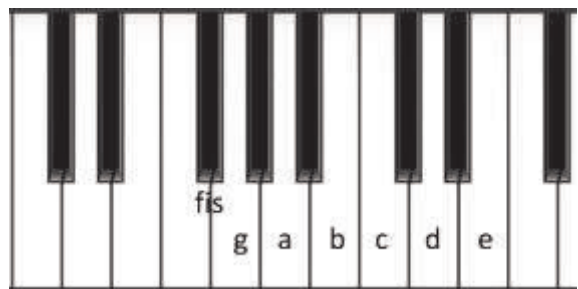
Intermezzo

Marc van Delft: 'De Griek van voor de jaartelling beleefde de toonladder als iets wat van boven naar beneden ging, als incarnerend, van de geest naar de stof. Na Christus is dit omgedraaid, waarbij men toen de toonladder stijgend is gaan beleven, excarnerend, van de stof naar de geest, van de aarde naar de hemel. Dus in de oudheid werden de Griekse toonladders dalend gedacht, bovendien met in het midden een spiltone. Plato beschrijft een tegenovergestelde beleving van de modi in vergelijking

met de huidige tijd. Dat men toen mineur als majeur en majeur als mineur beleefde. Ook dit hangt waarschijnlijk samen met de omkering na Christus. Verder was toen in Griekenland het kwartentijdperk, men dacht en beleefde alles vanuit de kwart, zoals wij nu alles, de muzikale gevoelens, vanuit de terts beleven. Daarom kunnen wij ons niet meer inleven in hoe men toen muziek beleefde.'

Opbouw van Griekse toonladders

Stilus: 'Het systeem van de Griekse toonschalen [toonladders] berustte op z.g. tetrachorden, dalende reeksen van vier tonen, b.v. e¹-d¹-c¹-b¹^[1]. Dergelijke tetrachorden konden met elkaar verbonden worden door een gemeenschappelijke toon (b.v. e¹-d¹-c¹-b + b-a-g-fis = e¹-d¹-c¹-b-a-g-fis^[2]) of doordat ze met een interval van een hele toon op elkaar volgden (b.v. e¹-d¹-c¹-b + a-g-f-e = e¹-d¹-c¹-b-a-g-f-e^[3]). Als hoofdtoon werd de 'mese' beschouwd, de hoogste toon van het onderste tetrachord (in bovenstaande voorbeelden dus b resp. a).'



[Ter verduidelijking van de geciteerde tekst heb ik zelf bovenstaand beeldmateriaal gemaakt.

N.B. e¹ betekent e-ééngestreept, dat is de e boven de centrale c op de piano. In het notenschrift heb ik alle ¹-nen weggelaten. Fis is de zwarte toets op het klavier onder de g.]

Dorisch, phrygisch en lydisch

Stichting Stilus schrijft voorts: 'Het tetrachord ontleende zijn eigen karakter aan de plaats van de halve toonafstand; dit karakter werd met de namen dorisch ($e^1-d^1-c^1-b=1-1-\frac{1}{2}$), phrygisch ($d^1-c^1-b-a=1-\frac{1}{2}-1$) en lydisch ($c^1-b-a-g=\frac{1}{2}-1-1$) aangeduid. Een volledige toonschaal bestond uit de opeenvolging van twee gelijksoortige tetrachorden. Om de verschillende toonschalen binnen de omvang van de lier te houden werden ze getransponeerd.'



[De halve toonafstand bevindt zich hier tussen b en c (de reden waarom op de piano op die plaats geen zwarte toets tussen de twee witte toetsen zit).

N.B. Door een historische vergissing komen de Middeleeuwse kerktoonladders dorisch, phrygisch en lydisch niet overeen met de oorspronkelijke Griekse toonladders.]

Halve en kwarttonen (!)

'Behalve toonaarden onderscheidde de Grieken drie toongeslachten. Tetrachorden bestaande uit twee hele tonen en een halve waren *diatonisch* [zie boven]. Door gebruik te maken van twee halve toonafstanden ontstond het *chromatische* toongeslacht (b.v. a-fis-f-e), door gebruikmaking van twee kwarttonen het *enharmonische* (b.v. a-f $\frac{1}{4}$ ↓-e).'



[Op de piano is de kleinste toonafstand een halve. Kwarttonen kunnen op de piano dus niet gespeeld worden, wel op bijvoorbeeld strijkinstrumenten.

N.B. De huidige begrippen chromatisch – Grieks voor kleuring – en enharmonie komen niet overeen met de Griekse begrippen.]

Wikipedia

Over de muziek bij de Grieken schrijft Wikipedia in de inleiding: 'Veel van wat de West-Europese cultuur betreft in termen van filosofie, wetenschap en kunst heeft zijn oorsprong in de cultuur van het oude Griekenland. Met muziek is het niet anders. Muziek speelde een grote rol in de levens van de oude Grieken en was haast alom tegenwoordig in de samenleving, van huwelijk tot begrafenis, de religieuze ceremonie, toneel, volksmuziek en het reciteren van grote epische gedichten van Homerus en anderen.'

Geschiedenis van de westerse muziek

Op advies van Marc van Delft heb ik het omvangrijke boekwerk 'Geschiedenis van de westerse muziek' van Grout en Palisca aangeschaft. Enkele citaten uit het eerste hoofdstuk, getiteld: 'Muziek vanaf de Oudheid tot aan de Middeleeuwen'.

'De geschiedenis van de westerse kunstmuziek begint eigenlijk met de muziek van de christelijke kerk. Maar gedurende de hele middeleeuwen en zelfs tot op de dag van vandaag hebben kunstenaars en intellectuelen voortdurend omgekeken naar Hellas en Rome voor onderricht, verbetering en inspiratie in hun diverse vakgebieden. Dat geldt ook voor de muziek, zij het met een paar belangrijke verschillen.'

'Musici uit de middeleeuwen kenden geen enkel voorbeeld van Griekse of Romeinse muziek, hoewel in de renaissance een aantal hymnen werd geïdentificeerd. Tegenwoordig zijn we in zoverre iets beter af dat ongeveer veertig Griekse muziekstukken of fragmenten daarvan teruggevonden zijn uit meer dan zeven eeuwen, ook al zijn de meeste afkomstig uit relatief late periodes. Hoewel er geen authentieke resten van de oude Romeinse muziek zijn, weten we uit beschrijvingen, bas-reliëfs, mozaïeken, schilderijen en beeldhouwwerken dat muziek een belangrijke plaats innam in het militaire leven, het theater, de godsdienst en het ritueel van de Romeinen.

Er was een bijzondere reden voor het verdwijnen van de tradities van de Romeinse muziekpraktijk aan het begin van de middeleeuwen: de meeste muziek was verbonden met sociale gelegenheden die de vroege christelijke kerk met afschuw bezag, of met heidense rituelen waaraan volgens de kerk een eind moest worden gemaakt. Dientengevolge deed men zijn uiterste best om de muziek die zulke gruwelen in de geest van de gelovigen zou oproepen niet alleen uit de kerk te houden maar, indien mogelijk, zelfs de herinnering eraan uit te vlakken.

Toch waren er enkele aspecten van de oude muziekpraktijk die in de middeleeuwen bleven voortbestaan, al was het maar omdat ze nauwelijks afgeschafte konden worden zonder de muziek zelf af te schaffen. Bovendien was de oude muziektheorie de grondslag van de middeleeuwse theorie en een onderdeel van de meeste filosofische systemen. Dus om middeleeuwse muziek te begrijpen, moeten we iets weten over de muziek van de oudheid, en met name over de praktijk en de theorie van de Griekse muziek.'

Het boek vervolgt: 'Volgens de Griekse mythologie was de muziek van goddelijke oorsprong en waren haar uitvinders en vroegste beoefenaren goden en halfgoden, zoals Apollo, Amfion en Orpheus. (...) Van oudsher was muziek een onlosmakelijk onderdeel van religieuze ceremonies. In de cultus van Apollo [god van het licht, de muziek, de dichtkunst en de spiritualiteit] was de lier het kenmerkende instrument, terwijl het in die van Dionysos [god van de wijn en de vruchtbaarheid] de aulos was. Beide

instrumenten werden waarschijnlijk vanuit Klein-Azië in Griekenland ingevoerd. De lier en zijn grotere tegenhanger, de kithara, waren instrumenten met vijf of zeven snaren (later zelfs wel elf). Ze werden allebei gebruikt voor solospel en als begeleidingsinstrument bij het zingen of het voordragen van epische poëzie [gericht op kalmte en verheffing]. De aulos, een enkel- of dubbelrietschalmei, vaak met twee pijpen, had een schrille, doordringende klank en werd gebruikt bij het zingen van dithyrambische poëzie [extatische lofzang] in de verering van Dionysos [muziek die doorgaans opwinding en enthousiasme tot gevolg had], waaruit **naar men meent het Griekse drama is ontstaan. (...)**

Wedstrijden van kithara- en aulosspelers werden, evenals festivals voor instrumentale en vocale muziek, steeds populairder na de vijfde eeuw voor Christus. Toen de instrumentale muziek zelfstandiger werd, nam het aantal virtuozen toe en werd tegelijkertijd de muziek zelf in elk opzicht complexer. Gealarmeerd door de snelle groei van het muziekambacht waarschuwde Aristoteles in de vierde eeuw tegen te veel professionele scholing in de **algemene muzikale vorming. (...)** Enige tijd na de klassieke tijd (ongeveer 450 – 325 voor Chr.) kwam er een reactie op technische complexiteiten op gang, en tegen het begin van de christelijke jaartelling was de Griekse muziektheorie, en waarschijnlijk **ook de praktijk, eenvoudiger geworden. (...)**

Plato en Aristoteles waren het erover eens dat de **'goede' soort mens gevormd kon worden door een [evenwichtig] systeem van openbaar onderwijs** waarin lichamelijke oefening en muziek de twee belangrijkste elementen waren, de eerste voor de discipline van het lichaam en de tweede voor de discipline van de geest. Plato schrijft in *De Staat*: **'Melodieën die weekheid en indolentie [lusteloosheid] uitdrukken dient men te vermijden bij de vorming van diegenen die worden opgeleid om de ideale staat te besturen. Alleen de Dorische en de Frygische modus moet men handhaven omdat die respectievelijk de deugden van zelfbeheersing en moed stimuleren. Een veelheid aan noten, complexe toonladders, het combineren van onverenigbare vormen en ritmes, ensembles van ongelijke instrumenten, 'veelsnarige, wonderlijk gestemde instrumenten', zelfs de makers en de bespelers van de aulos dient men in de staat niet toe te laten. De grondslagen van de muziek moeten eenmaal gevestigd niet meer veranderd worden, want wetteloosheid in de kunst en het onderwijs leidt onvermijdelijk tot losbandig gedrag en sociale anarchie.'** (...)

Aristoteles was in zijn *Politica* (rond 300 jaar voor Christus) minder restrictief dan Plato ten aanzien van ritmes en modi. Hij stond toe dat muziek niet alleen voor het onderwijs maar ook als amusement en **voor het intellectuele genoegen werd gebruikt.'**

Tot zover het zeer lezenswaardige boek **'Geschiedenis van de westerse muziek'** van Grout en Palisca .



Reconstructie van een Griekse zevensnarige kithara

Rudolf Steiner over muziek

Hoewel Rudolf Steiner zelf geen musicus was had muziek zijn grote belangstelling. In 1986 heeft Uitgeverij Vrije Geestesleven het boek **'Rudolf Steiner over muziek'** uitgebracht. Hieronder enkele citaten.

'De beleving van de kwint als een geestelijke beleving is in het verleden het eerst voor de mensheid verloren gegaan. De huidige mens heeft deze beleving van de kwint immers niet die ooit, laten we zeggen, vier, vijf eeuwen voor onze tijdrekening nog bestond. Toen had de mens bij de beleving van de kwint inderdaad de ervaring dat hij in de geestelijke wereld stond.' [Stuttgart, 8 maart 1923]

'Nu moeten we ons bij de verhouding tussen de musicerende mens van vroeger en zijn instrument voorstellen dat beide werkelijk in de hoogste mate een eenheid vormden. De Griek voelde zich zelfs voor de noodzaak geplaatst om als toneelspeler zijn stem met een instrument te versterken.' [8-3-1923]

'... een eenzelfde soort beeld mogen geven als de Grieken hebben gedaan toen ze van de lier van Apollo spraken – waarmee ze eigenlijk dit innerlijk van de mens bedoelden, het innerlijk van de mens als een levend muziekinstrument dat de harmonieën en het melos van de kosmos weergeeft. Maar gewoonlijk zijn wij nog niet eens zover dat we opnieuw kunnen beleven wat de Griek bij het woord kosmos beleefde.' [Dornach, 30 september 1920]

'De mens heeft eenvoudigweg door fysieke muziekinstrumenten te maken de lege plaatsen opgevuld, die overbleven doordat hij het spirituele niet meer zag. Hij heeft er de fysieke instrumenten voor in de plaats gezet.' [Stuttgart, 8 maart 1923]